

DEĞİŞİM SÜRECİNDEKİ FAS MONARŞİSİ: EVİRİM Mİ? DEVRİM Mİ?

MOROCCO MONARCHY IN TRANSFORMATION PROCESS:
EVOLUTION OR REVOLUTION?

ORTADOĞU STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
CENTER FOR MIDDLE EASTERN STRATEGIC STUDIES
مركز الشرق الأوسط للدراسات الاستراتيجية

DEĐIŐİM SÜRECİNDEKİ FAS MONARŞİSİ: EVRİM Mİ? DEVRİM Mİ?

MOROCCO MONARCHY IN TRANSFORMATION PROCESS: EVOLUTION OR REVOLUTION?

Rapor No: 89

Kasım 2011

ISBN: 978-605-5330-41-5

Ankara - TÜRKİYE ORSAM © 2011

Bu raporun içeriğinin telif hakları ORSAM'a ait olup, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kaynak gösterilerek kısmen yapılacak makul alıntılar ve yararlanma dışında, hiçbir şekilde önceden izin alınmaksızın kullanılamaz, yeniden yayımlanamaz. Bu raporda yer alan değerlendirmeler yazarına aittir; ORSAM'ın kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

ORTADOĞU STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

Tarihçe

Türkiye’de eksikliği hissedilmeye başlayan Ortadoğu araştırmaları konusunda kamuoyunun ve dış politika çevrelerinin ihtiyaçlarına yanıt verebilmek amacıyla, 1 Ocak 2009 tarihinde Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) kurulmuştur. Kısa sürede yapılanan kurum, çalışmalarını Ortadoğu özelinde yoĐunlaŐtırmıŐtır.

Ortadoğu’ya Bakış

Ortadoğu’nun iç içe geçmiŐ birçok sorunu barındırdığı bir gerçektir. Ancak, ne Ortadoğu ne de halkları, olumsuzluklarla özdeşleştirilmiş bir imaja mahkum edilmemelidir. Ortadoğu ülkeleri, halklarından aldıkları güçle ve iç dinamiklerini seferber ederek barışçıl bir kalkınma seferberliği başlatacak potansiyele sahiptir. Bölge halklarının bir arada yaşama iradesine, devletlerin egemenlik halklarına, bireylerin temel hak ve hürriyetlerine saygı, gerek ülkeler arasında gerek ulusal ölçekte kalıcı barıŐın ve huzurun temin edilmesinin ön şartıdır. Ortadoğu’daki sorunların kavranmasında adil ve gerçekçi çözümler üzerinde durulması, uzlaŐmacı inisiyatifleri cesaretlendirecektir. Sözkonusu çerçevede, Türkiye, yakın çevresinde bölgesel istikrar ve refahın kök salması için yapıcı katkılarını sürdürmelidir. CepheleŐen eksenlere dâhil olmadan, taraflar arasında diyalogun tesisini kolaylaŐtırmaya devam etmesi, tutarlı ve uzlaŐtırıcı politikalarıyla sağladığı uluslararası desteği en etkili biçimde değerlendirebilmesi bölge devletlerinin ve halklarının ortak menfaatidir.

Bir Düşünce Kuruluşu Olarak ORSAM’ın Çalışmaları

ORSAM, Ortadoğu algılmasına uygun olarak, uluslararası politika konularının daha sağlıklı kavranması ve uygun pozisyonların alınabilmesi amacıyla, kamuoyunu ve karar alma mekanizmalarına aydınlatıcı bilgiler sunar. Farklı hareket seçenekleri içeren fikirler üretir. Etkin çözümler önerileri oluşturabilmek için farklı disiplinlerden gelen, alanında yetkin araŐtırmacıların ve entelektüellerin nitelikli çalışmalarını teşvik eder. ORSAM; bölgesel gelişmeleri ve trendleri titizlikle irdeleyerek ilgililere ulaŐtırabilen güçlü bir yayım kapasitesine sahiptir. ORSAM, web sitesiyle, aylık Ortadoğu Analiz ve altı aylık Ortadoğu Etütleri dergileriyle, analizleriyle, raporlarıyla ve kitaplarıyla, ulusal ve uluslararası ölçekte Ortadoğu literatürünün gelişimini desteklemektedir. Bölge ülkelerinden devlet adamlarının, bürokratların, akademisyenlerin, stratejistlerin, gazetecilerin, işadamlarının ve STK temsilcilerinin Türkiye’de konuk edilmesini kolaylaŐtırarak bilgi ve düşüncelerin gerek Türkiye gerek dünya kamuoyuyla paylaşılmasını sağlamaktadır.

İçindekiler

Takdim.....	4
Özet.....	5
Giriş	6
Fas'ın Tarihsel Geri Planı.....	6
Fas'ın Toplumsal ve Ekonomik Yapısı	6
Demografik Yapısı.....	7
Fas'ın Siyasal Sistemi	7
Fas'taki Temel Siyasal ve Toplumsal Sorunlar	7
Arap Baharının Fas'a Yansıması: Şubat Gösterileri	8
Değişim İçin 20 Şubat Hareketi.....	10
Muhalif Partilerin ve Grupların Tutumu.....	11
Protesto Gösterilerine Verilen Resmi Tepki	12
Anayasal Referandum Süreci.....	13
Yeni Fas Anayasası	14
25 Kasım Parlamento Seçimleri	15
Sonuç	15

TAKDİM

Arap Baharı'nın estirdiği değişim rüzgârlarının etkisiyle Faslı muhaliflerin Şubat ayında başlattıkları protesto gösterileri kısa sürede etkili olmuş ve bölgesel gelişmelerin de etkisi ile yeni bir anayasa hazırlanmıştır. Serbest seçimlerin ardından Fas ilk kez demokratik yöntemlerle seçilmiş bir parlamentoya sahip olması beklenirken, Fas örneğinin Arap rejimine barışçıl dönüşüm konusunda örnek olması beklenmektedir. Böylelikle rejim değişikliklerinin sarstığı Kuzey Afrika bölgesinde Fas'ın devrim yerine evrim denilebilecek bir süreçle demokratikleşme yönünde adımlar attığı görülmektedir.

Nitekim, Fas 25 Kasım'da yeni anayasanın kabul edilmesinin ardından ilk defa serbest ve adil parlamento seçimlerine hazırlanmaktadır. Yeni Anayasanın ülkeye getirdiği değişikliklerinin büyük oranda test edileceği yeni kabinenin nasıl olacağı, seçim sonuçları ve seçime katılım bu nedenle önem arz etmektedir.

ORSAM olarak Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki gelişmeleri yakından takip etmeye, objektif ve farklı bakış açılarına sahip çeşitli akademik makaleler, analizler ve raporlar üretmeye çalışmaktayız. Bu bakış açısından hareket ederek Doç. Dr. Veysel Ayhan'ın danışmanlığında hazırlanan "Değişim Sürecindeki Fas Monarşisi: Evrim mi? Devrim mi?" başlıklı raporumuzu da ilginize sunmaktan mutluyuz. Çalışmanın hazırlanması aşamasındaki katkılarından dolayı ORSAM Uzman Yardımcımız Sayın Nebahat Tanrıverdi ve Abant İzzet Baysal Üniversitesinden Öğretim Görevlisi Sayın Dilek Canyurt'a ayrıca teşekkür ederiz.

Yeni çalışmalarda buluşmak dileğiyle,

Hasan Kanbolat
ORSAM Başkan

Hazırlayanlar: Nebahat Tanrıverdi O
ORSAM Ortadoğu Uzman Yardımcısı

Öğretim Görevlisi Dilek Canyurt
Abant İzzet Baysal Üniversitesi

DEĞİŞİM SÜRECİNDEKİ FAS MONARŞİSİ: EVİRİM Mİ? DEVRİM Mİ?

Özet

Köklü bir geçmişe sahip, dünyanın en eski hükümdarlığından biri tarafında yönetilen Fas Monarşisi de diğer bölge ülkeleri gibi, Aralık-Ocak Tunus Halk Ayaklanmaları sonucunda eski Tunus Devlet Başkanı Bin Ali'nin devrilmesi ile bölgede esmeye başlayan değişim yanlısı rüzgarlarından etkilenmiştir. Arap Baharı'nın etkisi ile demokrasi yanlısı gençlik hareketi Değişim için 20 Şubat Hareketi, Fas siyasi hayatına büyük ölçüde dinamizm getirmiş ve monarşiyi değişim yanlısı politikalar üretmeye zorlamıştır. Öte yandan Fas'ta organize edilen protesto gösterileri Değişim için 20 Şubat Hareketi ile sınırlı kalmamı, öğretmenler, değişim yanlısı gruplar ve işsizler de bağımsız olarak çeşitli gösteriler düzenlemişlerdir.

Arap Baharı'nın getirdiği siyasal dinamizm yanı sıra, Tunus ve Mısır'da iktidar değişiklikleri bölgedeki mevcut iktidarları görece reform programlarına yönlendirmiştir. Bu bağlamda, Fas'ta da 1 Temmuz'da da anayasal referandum düzenlenmiştir. Ancak kralın kontrolünde ilerleyen anayasal reform süreci, Değişim için 20 Şubat Hareketi, bazı siyasi partiler ve sendikalar tarafından kabul edilmemiş ve sonuç olarak eylemler devam etmiştir. Fas'ta protesto gösterileri neredeyse her Cuma düzenlenmeye devam etmektedir.

Değişim için 20 Şubat Hareketi, Fas İnsan Hakları Örgütü ve Adalet ve Hakikat Forumu gibi sivil toplum kuruluşları, Adalet ve Yardımlaşma Hareketi gibi İslamcı gruplar ve Amazigh hareketleri tarafından desteklenmektedir. Hareket içine dahil olan her grup, taleplerini de beraberinde getirmiş ve talepler listesi Şubat ayından bu yana genişlemiştir. Muhalif grupların gevşek de olsa ittifak kurabildiği Fas'ta 25 Kasım 2011 tarihinde parlamento seçimleri gerçekleşecektir. Ancak Kasım 2011 seçimlerinin ülkede 20 Şubat Hareketi başta olmak üzere bazı gruplar tarafından boykot edileceği açıklanmıştır.

Giriş

Fas Avrupa'ya yakınlığı, hem Afrika hem de Ortadoğu ülkesi olması nedeniyle bu kıtalarda meydana gelen sosyal, kültürel, ekonomik her anlamda değişimden direk etkilenmiş ve etkilenmeye devam eden, köklü bir geçmişe sahip, dünyanın en eski hükümdarlığından biri tarafında yönetilen bir ülke. Sadece bu özelliklerinden dolayı bile incelenmeye değer olmakla birlikte Arap Baharı'nın esintilerinden nasibini alan bir ülke olması açısından çalışmamızın konusunu oluşturmakta. Bir köşede sessiz sedasız duruyor gibi algılanıyor olsa da diğer Arap ülkelerinde bulunan kronik sorunlar burada da gözlemlenmektedir. Genç nüfusun fazla olması ve bu genç nüfusta işsizlik sorununun yüksek olması, ayyuka çıkan yolsuzluk iddiaları, insan hak ve özgürlüklerinin çiğnenmesi, ülkede mutlu küçük bir azınlığın refah içersinde yaşaması, insanların kendini ifade edecek ortamı bulamamaları, yani demokrasi eksikliği ve bu alanın iletişim araçları yani internet ile doldurulması. İşte bütün bu sorunlar çözüm beklemektedir. Fas'taki muhalif grupların ortak amacı ise bu problemlere çözüm bulmak ve daha özgür bir dünya kurma çabasıdır. Bu çalışmamızda Fas'ın tarihi, siyasi ve ekonomik genel anlamda bir profiline bakılarak günümüzdeki muhalif hareketler ve muhtemel olası sonuçları irdelenecektir.

Fas'ın Tarihsel Geri Planı

Fas tarihi milattan önce 2000'lere kadar ulaşmaktadır. İlk yerleşimcileri ise Berberilerdir.⁴ M.S. 711 yılında Müslümanlar tarafından fetih edilmiştir⁵. Bu bölge bir müddet Şam merkezli Emevi Halifeliğinde kaldı⁶. M.S. 800 yılında ilk hanedanlık İdrisiler adıyla kuruldu⁷. Bu hanedanlık; Emevi- Abbasi çatışması sırasında meydana gelen kargaşalardan kaçan H.Z. Muhammed'in soyundan gelen Mulay İdris Bin Abdullah'ın Fas bölgesinde bulunan "Awrabalar"⁸ olarak adlandırılan Berberi kabilesine sığınması ve bu kabilenin onu lider olarak kabul etmesiyle kuruldu. Böylece bu bölgede İslami kimlik güçlendi. Kral I.İdris'den

sonra yerine oğlu II. İdris geçince Hanedanlığın sınırları Cezayir ve Tunus'u da alacak şekilde genişledi. Fes adında bir yerleşim yeri kurularak burası adeta kültür başkenti haline getirildi. İlk İslam üniversitesi Keyruwan burada kuruldu⁹. Kral II. İdris'in ölmesiyle ülke 12 oğlu arasında parçalanarak zayıfladı. Ardından pek çok küçük devlet ortaya çıktı. 16. yy. da Portekiz ve İspanyollar tarafından işgale uğradı, daha sonra Filali Şerifleri yönetimi Fas'a tamamen hâkim oldu. Şu andaki Kral da bu sülaleden gelmektedir.¹⁰ 1912 senesinde ülkenin kuzeyini İspanyollar, kalan kısmını ise Fransızlar işgal etti. II. Dünya Savaşı sırasında ülkede bağımsızlık hareketleri başladı. İstiklal Partisi kuruldu. Bu mücadelelerin önde gelen ismi Sultan V.Muhammed 1953 'de sürgüne gönderildi, bunun üzerine ülkede isyan çıktı ve 1956 yılında Fas'ın bağımsızlığın kazanmasıyla sonuçlandı¹¹. 1961 yılında Kral II. Hasan başa geçti, daha sonra 1999 yılında da oğlu Kral VI. Muhammed başa geçti, günümüzde de bu kişi devam etmektedir.¹²

Fas'ın Toplumsal ve Ekonomik Yapısı

Başlıca ihraç ürünleri mineraller, su ürünleri, narenciyedir. Dünya Bankası'nın 2009 yılı raporlarına göre kişi başına düşen GSMH 2.770 ABD dolarıdır¹³. İşsizlik oranlarının ise çok güvenli olduğu söylenemez. Sadece iş arayan kesim işsiz sayılmakta; öğrenci, askerde olanlar bu rakama katılmamaktadır¹⁴. Bunlar da göz önüne alındığında resmi olarak belirtilen 2010 yılı işsizlik oranı % 9,8 dir¹⁵. Aslında Genç şehirli erkekler arasında işsizlik oranı % 31 gibi yüksek bir orandadır¹⁶.

Ekonomik hayatta Kraliyet ailesi söz sahibidir. Kral II. Hasan zamanında özelleştirmeler başlamış olmasında rağmen durum pek değişmemiştir. Tarım, madencilik, bankacılık, iletişim teknolojileri, perakendecilik alanlarında holdingleri vardır. Ticari hayatta pek çok şirketleri bulunmaktadır. Örneğin ülkenin tarımsal alandaki en büyük firması olan Omnium Nord Africa (ONA) Kraliyet ailesine aittir¹⁷.1999 yılından itibaren liberalleşme yolunda Kral VI.

Muhammed'le birlikte reformlara ağırlık verilmiştir. Kırsal bölgelere yatırım götürülme-ye çalışılsa da yeterli değildir¹⁸.

Demografik Yapısı

BM'nin 2010 yılı verilerine göre nüfusu 32.300.000 kişidir. B.Sahra hariç yüzölçümü 458.780 kilometrekare¹⁹, nüfusun %99' u Müslüman ve Sünni, resmi dili Arapça, nüfusun %40' ı Berberilerden oluşuyor²⁰.Konuşma dili olan Fas Arapçası, Arap, Berber ve Fransız lehçelerinin benzersiz bir kombinasyonundan oluşmaktadır. Ağırlıklı olarak kırsal alanlarda yaklaşık 10 milyon Faslı da, Fas Berberi lehçelerinden birini (Tarifit, Tashelhit ve Tamazight) konuşmaktadır. İspanyolca da ülkenin kuzey kesiminde kullanılmaktadır²¹. Fas toplumunda Arapların hem kültürel hem dini etkisi çok fazladır. Arap olarak kendini tanımlayan pek çok kimsenin kökenlerinin Arap olduğu bilinmektedir. Fas'da genel olarak dört kabile vardır. Arabi Berberiler,Masmoudaslar (kıyılarda ve Atlas Dağları'nın yaylalarında yaşayan çiftçiler), Sanhojalar (Deve ile göç eden göçebeler), Zenateler(Tafilal bölgesi ve Rif'de yüksek platolarda yaşarlar). Ayrıca Heratinler adında bir grup vardır. Bunlar siyahî Afrikalılar Fas'ın güney bölgesinde yaşarlar²².

Fas'ın Siyasal Sistemi

Fas Anayasal Monarşi denilen bir sistemle yönetilmektedir. Fas'da bağımsızlığını kazandığından bu yana seçimler uygulanmakla birlikte, Parlamenter kurallara uygun olarak 2002 ve 2007 seçimlerini gösterebiliriz. Bu seçimlerden önceki seçimlerde Rejimin etkisi söz konusudur. Fas'da seçimler düzenli aralıklarla yapılmaktadır. Muhafif partilere aday olmak konusunda hiçbir sorun yoktur. Ama demokrasi adına sıkıntılar vardır. Çünkü Rejimi değiştirme isteğinde olabilecek partiler dışlanmaktadır. Monarşinin oynadığı merkezi rolden ötürü hükümet ve meclis tam özerk hareket edememektedir. Çünkü yasama yetkisi kraldadır. Yetki Kral ve hükümet arasında paylaşılmıştır. Kral meclise ve hükümete karşı

sorumlu değildir. Hükümeti kurma, başbakanı atama ve başbakanı görevden alma yetkisi Kraldadır. Siyasi, ekonomik, sosyal reformları Kraliyete ait komisyonlar yapar²³.

Fas'ta ki siyasi partilerin oluşumu ve kendine siyasi hayatta yer bulması Batıdakilerden farklı gelişmiştir. Partilerin çoğu Fas'ın bağımsızlığında rol oynayan hareketlerin başındaki lider kadroların kurduğu partilerdir. Örneğin; İlerleme ve Sosyalizm Partisi, eski Fas Komünist Partisi, İstiklal Partisi. Çok partili sistemin monarşik Rejim tarafından desteklenme sebebi çok güçlü tek bir muhalefetin rejimi yıpratacağı düşüncesiyle olabilir. Zaten günümüzde liderlik çatışması, ideolojik farklılaşmalar gibi sebeplerle partiler çok fazla bölünmüş ve parçalı bir hal almıştır. Fas'ta partiler için beş ana ideolojik ayırım yapılabilir: Muhafazakârlar, Liberaller, Merkez Partiler, Sosyalist Partiler, Aşırı Sol Partiler. Fas'ta beş yılda bir seçim yapılmaktadır,% 6 kota uygulaması vardır. Parlamentoda toplam 325 sandalye bulunmaktadır. Şu anda Başbakan olarak Abbas El Fassi görevdedir²⁴.

Fas'taki Temel Siyasal Ve Toplumsal Sorunlar

Wikileaks belgelerinde yolsuzluğun Fas'da her alanda yaygın kurumsal hale geldiği bunu en çok yapanın da Kral VI. Muhammed olduğu yazılmakta ²⁵Her ne kadar bu belgelerin güvenilirliği sorgulanıyor olsa bile, bu gün Fas'da en büyük sorun yolsuzluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik hayatta pek çok sektörün Kraliyet ailesine ve bu aileye yakın iş çevrelerine ait olması ve bu iş çevreleri olan ilişkilerin şeffaflıktan yoksun bulunması önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶ Uluslararası şeffaflık örgütünün 2010 yılı verilerine göre Fas'ta yolsuzluk oranları ve birimleri şöyle ifade edilmiştir: 5 üzerinden yapılan hesaplamalara göre Polis yolsuzluğu 3,4, Hukuk yolsuzluğu 3,5, kamu hizmetleri yolsuzluğu 3,1 olarak belirlenmiştir. Beş en fazla oranı ifade etmektedir.²⁷ Fas'ta yolsuzluk Kral II. Hasan zamanında başladı. Kral iktidarını

güçlendirmek için rüşvet yolunu kullanmaya başladı²⁸.

Fas'ta yolsuzluk dışında başka problemler de vardır. H.Z. Peygamber soyundan geldiği için mutlak itaati bekleyen otoriter bir rejimdir. Kral ülkenin hem hükümdarı hem komutanı hem de müminlerin Emiridir. Kentsel ve kırsal kesimde işsizlik hâkimdir. Üniversite mezunları bile işsizdir. Zengin fakir arasında ayırım çok fazladır. Ayrıca eğitim alanında da problemler vardır. Bütçeden az pay ayrılması ve bayanlarda düşük okur-yazar oranı gibi²⁹. Fas'ta Milli Eğitim aracılığıyla ücretsiz ve zorunlu ilköğretim yaşı 15 tir. Bununla birlikte, birçok çocuk özellikle kırsal bölgelerde kız çocukları buna dahil değildir. Ülkenin okur-yazarlık oranı, eğitim, cinsiyet ve bölge açısından hem de, keskin boşluklar ortaya koymaktadır; ülke-geniş bir okur-yazarlık oranları kadınlar arasında 39.6% ve erkeklerde 65,7% tahmin edilir iken, kırsal alanlarda, kadın okur yazarlık oranı sadece% 10 tahmin edilmektedir.³⁰ Ayrıca Fas'ta haklatan kopuk ve parçalı yapıya sahip siyasi partiler halkın isteklerine cevap verememekte. Halkın taleplerine cevap vermesi için oluşturulan ulema konseyi de Rejime yakınlığından dolayı bu fonksiyonu eda edememekte. Bu boşluğu İslami hareketler doldurmaktadır³¹. Bu nedenle seçime katılım oranları 2007 yılında %37 gibi düşük bir rakam olmuştur³².

1980–1990 yıllarında küreselleşmeye ve yapısal uyum paketlerine karşı kökten dincilik yaygınlaştı. Büyük şehirlerin gecekondu semtlerinde Vehhabi geleneğinden gelen Selefî akımı yaygınlaştı. Afgan savaşına katılıp gelen mücahitler cihat zihniyetini oluşturdu³³. Fakat bu tarz Selefî akımların günümüz Fas'ında etkinliği ve altyapısı yoktur.

Arap Baharının Fas'a Yansıması: Şubat Gösterileri

3 Şubat 2011 tarihinde kendilerine “Şimdi Özgürlük ve Demokrasi” diyen bir facebook grubu Faslıları 20 Şubat'ta ülke genelinde eylemler yapmaya davet etti. Bu grup şuanda

Değişim için 20 Şubat Hareketi olarak bilinmektedir. 12 Şubat'ta ordudan atılan 26 yaşında bir gencin kendini Muhammed Buazizi gibi ateşe vermesi ve öldürmesinin ardından ve bölgede rejim karşıtı protesto gösterilerinin hız kazanmasının da etkisi ile 15 Şubat'ta Fas resmi otoriteleri gıda subvansiyonlarının arttırılacağını açıklamıştır.³⁴

16 Şubat'ta ise Değişim için 20 Şubat Hareketi ilk videosunu yayınladı.³⁵ 19 Şubat'ta ise medyada Değişim için 20 Şubat Hareketi ile İslamcı gruplar başta olmak üzere diğer muhalif gruplarla yapılan görüşmeler başarıya ulaşmadığı için eylemlerin iptal edildiği söylentisi pek çok yayın organında yer aldı.³⁶ Ancak haberler hemen yalanlanmıştır.

20 Şubat'ta gelindiğinde Fas halkı ülkedeki yolsuzluğu protesto etmek ve daha fazla hak ve eşitlik talep etmek için ülkenin çeşitli bölgelerinde eylemler düzenlemiştir. Değişim için 20 Şubat Hareketi'nin verdiği bilgilere göre eylemler 53 şehir ve kasabada barışçıl bir şekilde gerçekleşmiştir. Resmi makamlar eylemlere katılım sayısını yaklaşık olarak 37.000 olarak açıklarken, Fas televizyon kanalı DabaTV'ye göre 300.000 olarak belirtilmektedir.³⁷ Değişim için 20 Şubat Hareketi'nin 20 Şubat'ta düzenlediği eylemlere katılımın yüksek olmasının etkisiyle de bu tarihten sonra diğer muhalif gruplar da çeşitli protesto gösterileri düzenlemeye başlamışlardır. 22 Şubat'ta Fas İnsan Hakları Organizasyonu ve 26 Şubat'ta Değişim için 20 Şubat Hareketi içinde olduklarını söyleyen bir grup protesto gösterileri düzenlemiş ancak polis müdahalesi ile karşılaşmışlardır.³⁸

Eylemlerin hemen ertesi günü, sosyal ve ekonomi konseyinin üyelerini atayan Kral, demogojiye izin vermeyeceğini ve etkili bir demokrasinin inşasının sürdürülebilir insani kalkınma ile birlikte mümkün olabileceğini belirtmiştir.³⁹

Öte yandan eylemlerin şiddetlenerek devam etmesini engellemek için 9 Mart'ta ülkenin Kralı VI. Muhammed, anayasal reform yapı-

lacağını açıklamıştır. 11 Mart'ta ise anayasal reform çalışmalarının yürütülmesi için uzmanları görevlerine atamıştır.⁴⁰ Ayrıca kralın 9 Mart'ta yaptığı konuşmasından ilham alan monarşi yanlısı bir grup facebook'ta Değişim için 20 Şubat Hareketi'ne karşı 9 Mart Gençlik Hareketini kurmuştur.⁴¹ Tüm gelişmelere rağmen açıklamadaki belirsizliklerden ötürü reform teminatı, eylemleri sona erdirmemiş, halk 20 Mart'ta eylemlerine devam etmiştir.

Değişim için 20 Şubat Hareketi, Fas siyasi hayatına büyük ölçüde dinamizm getirmiş ve monarşiyi değişim yanlısı politikalar üretmeye zorlamıştır. Ancak Kral VI. Muhammed'in 9 Mart açıklaması ve anayasal reform sürecini kendi kontrolünde başlatmasının kabul edilmemesi, eylemleri durduramaması ve hatta 24 Nisan'da düzenlenen eylemin ülkenin pek çok kentine ve varoşlarına sıçramasının ardından Fas yönetimi, sivil göstericilere karşı daha sert politikalar izlemeye başlamıştır.⁴² Öte yandan yönetimin bu yönde politikalar izleme potansiyeli, güvenlik güçleri ve yardımcı ekiplerin maaşlarına zam yapıldığını ve görevlilere lojman sağlanacağına yönelik çalışmalara başlanacağına hükümet tarafından duyurulmasında görülmekteydi. Gerektiğinde eylemleri bastırabilmek için güvenlik güçlerinin sadakatini Kral tarafında tutmaya özen göstermeye yönelik bu politikaların, kamuoyuna duyurulan reform süreci ile eş zamanlı olması, Fas'ta izlenen iç politikanın niteliğine dair bilgi içermektedir. Bu bağlamda son üç haftada Fas yönetiminin sivil gösterileri bastırmak için artan oranda şiddet kullanması, 20 Şubat Hareketini resmi basın aracılığı ve açıklamalar ile itibarsızlaştırmaya çalışması, karşı eylemlerin düzenlenmesi için teşviklerde bulunması ve protesto gösterilerinin yasal olmadığını yönündeki açıklamalarıyla, Fas monarşisinin siyasi, sosyal ve ekonomi bağlamında güvenlik ve istikrar vurgularını ön plana çıkardığı görülmektedir.⁴³

Öte yandan Fas'ta organize edilen protesto gösterileri daha önce de belirtildiği gibi Değişim için 20 Şubat Hareketi ile sınırlı kalma-

mıştır. Öğretmenler⁴⁴, değişim yanlısı gruplar⁴⁵ ve işsizler⁴⁶ de bağımsız olarak çeşitli gösteriler düzenlemişlerdir.

20 Şubat Hareketi, 29 Mayıs günü polisin aşırı şiddet kullandığı ve pek çok göstericiyi tutukladığı eylemlerin ardından 5 Haziran 2011 günü yeni bir eylem düzenleyeceklerini duyurmuştur. 2 Haziran 2011 tarihinde Amnesty International'ın yaptığı açıklama ile göstericiler üzerinde uygulanan şiddete son vermeleri uyarısında bulunması⁴⁷ ve bir gün ardından ,yani 3 Haziran günü Adalet ve Yardımlaşma Hareketi üyesi İslamcı aktivist Kemal El- Amari'nin polis işkencesi ardından iç kanamadan ölmesini haberinin yayılması⁴⁸ , 5 Haziran Pazar günü düzenlenecek olan eyleme katılımı arttırmıştır. 5 Haziran günü Rabat ve Kasablanka'da 60.000 göstericinin yürüdüğü belirtilmektedir.⁴⁹

1 Temmuz'da da anayasal referandum düzenlenmiştir. Ancak kralın kontrolünde ilerleyen anayasal reform süreci, Değişim için 20 Şubat Hareketi, bazı siyasi partiler ve sendikalar tarafından kabul edilmemiş ve sonuç olarak eylemler devam etmiştir. Buna paralel olarak da monarşi, eylemciler üzerinde kullandığı şiddetin dozunu arttırmıştır.

Kral VI Muhammed 31 Temmuz günü Kraliyet Sarayı'nda "Biat Günü"nde kendisine yapılan itaat ve bağlılık yeminlerini kabul ederken, aynı gün Değişim için 20 Şubat Hareketi de Kazablanka ve Tanca sokaklarında düzenlediği yeni protesto gösterileri ile parlamenter monarşi, özgürlük, sosyal adalet ve onur taleplerini yinelediler. Fas'ta önemli bir muhalif figür haline gelen bu gençlik hareketinin bu özel günde Fas sokaklarında yaptığı eylem pek çok bakımdan çarpıcı nitelikler taşımaktaydı. "İnancın Koruyucusu" unvanını taşıyan krala "Allah efendimizi korusun" duaları edildiği sırada kralın sembolik bir figür olduğu anayasal bir monarşi için isteklerinin bir kez daha dile getirildiği Kazablanka ve Tanca sokaklarında "Allah halkımızı korusun" sloganlarının atılması, eylem yapmaya devam eden muhalif-

lerin siyasi konumunu daha net ortaya koymaktadır. Sonuç itibari ile eylemler ne kralın 9 Mart'ta anayasal reform sözü vermesi ne de yeni anayasanın 1 Temmuz'da referandumla kabul edilmesi ile sona erdirilebilmiştir.

28 Temmuz'da ise Değişim için 20 Şubat Hareketi, haksız yere tutuklandıkları iddia edilen iki kişinin serbest bırakılması için gösteri düzenlemişlerdir.⁵⁰ Fas'ta protesto gösterileri neredeyse her Cuma düzenlenmeye devam etmektedir.⁵¹

Değişim İçin 20 Şubat Hareketi

3 Şubat 2011 tarihinde kendilerine “Şimdi Özgürlük ve Demokrasi” diyen bir facebook grubu kurulmuş ve grup Faslıları 20 Şubat'ta ülke genelinde düzenlenecek protesto gösterilerine davet etmiştir. Bu grup daha sonra “Değişim için 20 Şubat Hareketi” adını almış ve özgürlük ve demokrasi taleplerinin dile getirildiği bir hareket haline gelmiştir.

Grup facebook üzerinden Fas gençliği başta olmak üzere çeşitli kitlelere ulaşma başarısı sağlamış ve Şubat ayından itibaren gerçekleştirilen eylemlerin baş aktörü olarak kendinden söz ettirmiştir. 20 Şubat'ta gerçekleştirilen eylemlere çağrı yapan Değişim için 20 Şubat Hareketi ülke genelinde büyük eylemlere imza atmıştır. Grubun düzenlediği ikinci eylem olan 20 Mart'taki protesto gösterileri ise Kral VI. Muhammed'in itidal çağrılarına rağmen gerçekleşmiştir. 24 Nisan'daki eylemlere katılımın rakamları kaynaklara göre değişiklik göstermektedir. Eylemciler 10 000 – 20 000 arası rakam verirken, Fas resmi kaynakları ise eylemlere katılımın 2 500 civarında olduğunu duyurmuştur. Rabat, Kasablanka, Marakeş, Fez, Agadir ve Tangiars'da gerçekleşen eylemlerde yolsuzlukla mücadele, demokratik devlet, anayasal değişiklikler, parlamentonun ve hükümetin fes edilip seçimlerin gerçekleştirilmesi, Berberi dilinin de resmi dil olarak kabul edilmesi, özgürlük, adil ve bağımsız yargı, işsizlik gibi sorunlar ve çeşitli hak talep-

leri ön plana çıkmıştır.⁵² 9 Mart'ta Kral VI. Muhammed'in anayasal reform sözü vermesi ve kralın bazı yetkilerinden vazgeçeceğini açıklaması ise hareket tarafından yeterli görülmemiştir.

20 Şubat, 20 Mart ve 24 Nisan'da üç büyük eylemin ardından Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında gösteriler düzenleyen Değişim için 20 Şubat Hareketi, özellikle referandumun ardından halk tarafından desteklenmeyen marjinal bir grup olma iddiası ile karşı karşıya kalmıştır. Ülkede gerçekleştirilen eylemlerde yolsuzlukla mücadele, demokratik devlet, anayasal değişiklikler, parlamentonun ve hükümetin fes edilip seçimlerin gerçekleştirilmesi, Berberi dilinin de resmi dil olarak kabul edilmesi, özgürlük, adil ve bağımsız yargı, işsizlik gibi sorunlar ve çeşitli hak taleplerini dile getiren hareket,⁵³ Mısır ve Tunus'taki gibi büyük kitleleri sokağa dökmemiştir. Ancak istikrarlı bir şekilde bugüne kadar protesto gösterileri düzenleyebildiği de dikkatlerden kaçmaması gereken bir olgudur. Öte yandan Kral VI Muhammed'i kendi kontrolünde de olsa anayasal değişiklik yapması bu muhalif gruplardan bağımsız değerlendirilemez. Bu bağlamda Fas siyasi hayatına getirdiği dinamizm ve siyasi partiler ile kral üzerinde oluşturulan politik baskı göz ardı edilmemelidir.

Değişim için 20 Şubat Hareketi kimlerden oluşmaktadır sorusu ülkedeki gelişmeler bağlamında oldukça önemlidir. Hareket kendini Fas Gençliği olarak tanımlamaktadır. Gençlik hareketi olduklarına yönelik vurgu hareketin pek çok açıklamasında bulunmaktadır. Öte yandan hareketin çatısı altında ülkedeki üç önemli siyasi akımının buluştuğunu söylemek gerekir. Fas siyasi hayatındaki bu önemli üç akım ya da grup, İslamcılar, Seküler ve radikal solcular ile Amazing hareketleridir. Değişim için 20 Şubat Hareketi, Fas İnsan Hakları Örgütü ve Adalet ve Hakikat Forumu gibi sivil toplum kuruluşları, Adalet ve Yardımlaşma Hareketi gibi İslamcı gruplar ve Amazigh hareketleri tarafından desteklenmektedir. Hareket içine dahil olan her grup, taleplerini de

beraberin de getirmiş ve talepler listesi Şubat ayından bu yana genişlemiştir.

Muhالیf Partilerin ve Grupların Tutumu

Fas muhalif hareketini, genel olarak İslami, seküler ve Amazigh cephe olarak üçe ayırarak incelemek mümkündür.

Önde gelen İslami grupların başında Adalet ve Yardımlaşma Hareketi gelmektedir. Monarşi karşıtı olarak tanımlanan hareketin tabanının, ülkede geniş olduğu tahmin edilmektedir. Hareketin lideri Şeyh Abdüsselam Yasin'indir. 30.000 den fazla üyesi olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁴ Çok yönlü eğitim ve yardım faaliyetlerini sürdürmektedirler. Grubun aynı zamanda kurucusu olan Şeyh Abdülselem Yasin eski bir Milli Eğitim Bakanıdır. Bu nedenle önemli bir kişilik olduğu için etrafında insanları toplamıştır. İlk çıkışı Fas Kralı II. Hasan'a yazdığı çok sert bir mektupla olmuştur. Bu mektuptan dolayı mahkeme edilmeden 6 yıl hapis yatmıştır. Daha sonra ev hapsinde kaldı. Ancak 2000 yılında serbest kalabildi⁵⁵. Söylemleri şiddet içermez, muhalefetlerini şiddet kullanarak yapmaya karşıdır. Alkole ve fuhşa karşı söylemleri vardır.⁵⁶ Daha fazla siyasi özgürlük, hukukun üstünlüğü, ekonomik reformlar istiyorlar. Finansman kaynakları olarak kesinlikle dış yardım almıyorlar, üyelerinden topladıkları aidatların olduğu tespit edilmiştir. Özellikler üniversitelerde sol görüşün yayılmasını engellemek için çalışmışlardır.⁵⁷ Kızı Nadia Yesin insan hakları ve demokrasi hususunda aktivist olarak ABD'deki üniversitelerde bir dizi konuşma yaparak eşikle birlikte grubun genç kanadını temsil etmektedir.⁵⁸ Abdüsselam Yasin 82 yaşında karizmatik bir liderdir. Pek çok kitabı vardır. Hareket 1973 yılında kurulmasına rağmen resmi bir yapısı yok. Sürekli tehdit karalama kampanyaları ile karşı karşıya kaldıklarını söylüyorlar.⁵⁹

Adalet ve Yardımlaşma Hareketi, siyasi katılımı kesinlikle reddetmektedir. Ancak hareke-

tin siyasi ve organizasyonla ilgili yönünü tayin eden Şura Meclis'i ve hareketin dini, ideolojik ve ruhani yönünü tayin eden İrşat Meclis'i olarak ikiye bölüme ayrılması, hareketin partileşme sürecinde olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.⁶⁰

Bir diğer önemli İslami grup ise parlamentoda da temsil edilen Adalet ve Kalkınma Partisi'dir. Partinin genel olarak monarşi ile ilişkileri iyi düzeydedir. 20 Şubat'taki gösterileri de boykot ettiklerini açıklamışlardır. El Tevhid ve Islah Hareketi'nin siyasi kanadı Adalet ve Kalkınma Partisi'ne dönüşmüş, bugünde hareket partinin ideolojik ve ruhani kanadını oluşturmakla birlikte, partiden özerk bir yapıya sahip olmaya devam etmektedir.⁶¹ Adalet ve Kalkınma Partisi, 20 Şubat'ta gerçekleştirilen eylemleri boykot etmiştir. Eylemlerde güvenlik kuvvetlerinin güç kullanması ve 5 kişinin hayatını kaybetmesinin ardından partisinin bu tutumunu eleştiren Mustafa Ramid partiden istifa etmiştir.⁶²

Seküler grupların başında ise ülkenin en eski muhalif partileri olan İstiklal Partisi ve 1959 tarihinde İstiklal'den ayrılan bir grup tarafından kurulan Halk Gücü Sosyalist Birliği gelmektedir. Bu iki partini yanı sıra, ülkedeki Arap milliyetçiliğini dengelemek istemesi üzerine Kral Hasan'ın teşviki ile kurulan ve çoğunluğunu Berberilerin oluşturduğu Halk Hareketi ülkedeki seküler partiler arasında bulunmaktadır. Daha sonra kurulan Sosyalizm ve İlerleme Partisi ve Gelenek ve Modernite Partisi ise daha yakın tarihlerde kurulmuş önemli partiler olarak Fas siyasi hayatında rol oynamaktadırlar.

Öte yandan seküler siyasi partilere ek olarak radikal sol partilerde Fas siyasi hayatında yer almaktadırlar. Bunlardan en önemlileri Öncü Demokratik Sosyalist Parti, Birleşik Sosyalist Parti ve Demokratik Yol Partisi'dir. Seküler partilerin büyük bir kısmı ile Adalet ve Kalkınma Partisi gibi parlamentoya girebilmişlerdir.

Ülkede Amazighlerin oluşturduğu siyasi cephede kendi içinde üç ana akıma ayrılabilir. Bunlardan ilki monarşi ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan ve rejime sadık olan Makhzani'ler, ikinci grup demokratik ilerlemeden yana olan Amazigh partileri ve son olarak da tamamen radikalleşmiş ve Arap-İslam karşıtı Amazigh gruplarından oluşmaktadır.⁶³

Bu grupların dışında ülkede faaliyet gösteren pek çok sivil toplum kuruluşu ve insan hakları örgütleri bulunmaktadır. Bu grupların ise 20 Şubat Hareketi'ne verdikleri destek yüksektir. Fas İnsan Hakları Örgütü ve Adalet ve Hakkat Forumu bu grupların başında gelmektedir. Eylemlere destek veren bu gruplar eylemlerden önceki süreçte de reform taleplerini dile getirenlerin başında gelmektedirler.

Öte yandan Adalet ve Yardımlaşma Hareketi, özellikle hareket içindeki genç kanat, protesto gösterilerine destek vermektedir. 1985 tarihinde kurulan hareketin yolsuzluk ve yoksullukla mücadele, reform ve halklar konusundaki taleplerinin dışında, kralın sahip olduğu Müminlerin Lideri makamına yönelik ciddi eleştirileri bulunmaktadır. Hükümetin koalisyon ortağı olan Halk Gücü Sosyalist Birliği de 20 Nisan'daki protesto gösterilerine destek vermiştir.

2011 yılında başlayan Değişim için 20 Şubat Hareketi'nin siyasi parti ve grupların dışında ortaya çıkması ise partilerin, Tunus ve Mısır'da olduğu gibi yeterli görülmemesi ile alakalıdır. Ülkedeki siyasi sisteme entegre olmuş çoğu hareket monarşi tarafından asimile edilmiş olarak algılanmaktadır. Bu nedenle Şubat ayı itibari ile düzenlenen protesto gösterilerinde partiler öncü bir rol oynayamamışlardır.

Protesto Gösterilerine Verilen Resmi Tepki

1956 yılında bağımsızlığını kazanmasından bu yana, Fas, 1962 yılında sırasıyla yayım-

lanan anayasaları oldu; 1970, 1972, 1992 ve 1996. Bu beş farklı anayasal metnin yanı sıra, 1972 ve 1992 yıllarında anayasal metinlerin revize edildi. Ayrıca Bunların yanı sıra 1980 ve 1995 yıllarında da anayasa revize edildi.⁶⁴

Kral 5.Muhammed Fas'taki insan hakları ihlalleriyle ilgili Eşitlik ve Uzlaşma komisyonu kurdu 2004'te.1996-1999 arasındaki 22.000 den fazla olgu incelendi. Raporda kayıplar, keyfi gözaltılar, işkence, ölümcül güç kullanımıyla ilgili aktörler tespit edildi.1991 yılından itibaren bir dizi reform yapıldı. Okullara İnsan Hakları dersi konuldu. Eğitime ayrılan bütçe arttırıldı. Kadın haklarıyla ilgili gelişmeler oldu mecliste 30 sandalye kadınlara ayrıldı⁶⁵. Banka mevzuatı ile ilgili düzenlemeler yapıldı. 2007 yılında yargıçlar, üst düzey memurlar ve milletvekilleri ile yerel yetkililere mal beyanı zorunluluğu getirildi⁶⁶.

Fakat 2003 yılındaki Casablanca saldırılarından sonra binlerce kişi El Kaide ile bağlantılı olduğu iddiasıyla tutuklandı. Aslında bu reformlar Kralların kendi istekleriyle değil siyasi baskılar sonucu olmuştur.360 yıllık Peygamber soyundan gelen otoriter ve kendine kutsiyet atfeden bir rejimdir ve itaat bekler⁶⁷. Bu nedenle Kral kendi otoriter politikasına geri döndü. 2003 yılında anti-terör yasası hızlı bir şekilde yürürlüğe girdi. 2003 saldırıları Kral'ın iç siyaset üzerindeki otoritesini arttırması adına adeta bir fırsat oldu.⁶⁸

Ülkede son yıllarda azalan dış borç gibi iyi bir ekonomik performans göstermesine rağmen sosyo-politik zorluklar bu ülkede devam etmektedir. Yolsuzluk hayatın her alanında devam etmektedir. Faslılar Şubat ve Mart 2011 aylarında yolsuzlukların son bulması için gösteriler yaptılar. Ekim 2010 yılında Fas Hükümeti yolsuzlukla mücadele planını açıkladı, fakat halkta bu çabalarla ilgili tereddütler vardır. Bu mücadelelerin sadece küçük çaplı yolsuzluklarla ilgili olduğu, yüksek profilli vakalarda siyasi utancı önlemek için durdurulabileceği gibi konularda. Yabancı girişimciler de yolsuzlukla mücadele konusunda hüküme-

te karşı şüpheli yaklaşıyorlar. Ekonomik gücü yüksek çevrelerin yerleşik çıkarlarını tehlikeye artacak düzenlemelerin göz ardı edildiği söyleniyor⁶⁹.

20 Şubat'ta başlayan eylemlerde Kral, çeşitli şekillerde karşılık vermiştir. Eylemcilerin enfomasyon kirliliği ile itibarsızlaştırılması, eylemlerin bastırılması ve eylemcilerin tutuklanması gibi girişimlerin yanı sıra anayasal reform ve tutukluların serbest bırakılması gibi girişimler bu çeşitliliği göstermektedir. Bölgesel gelişmeler, rejimin şiddet yoluyla gösterdiği tepkinin eylemleri ve öfkeyi arttırdığı gerçeğini doğrulanmaktadır. Bu nedenle, Fas'ta düzenlenen protesto gösterilerinde eylemcilerin dağıtılmasında sınırlı ölçüde şiddet kullanılmaya özen gösterildiği söylenebilir. Ayrıca özellikle 1990'ların sonlarında tutuklanan pek çok kişinin serbest bırakılması eylemlerin artmadan sona erdirilmesini hedeflemiştir. Tutukluların salıverilmesinin talepleri tatmin etmemesi üzerine 9 Mart 2011 tarihinde Kral VI Muhammed, yaptığı açıklamada çeşitli reformlar yapacağını duyurmuştur. Bu reformlar ise Anayasanın revize edilmesi, adalet sisteminin bağımsız hale getirilmesi, erkler (güçler) ayrılığı ilkesinin uygulanması, Başbakan'ın yetkilerinin genişletilmesi ve kralın yetkilerinin kısıtlanması ile anayasal monarşiye geçilmesi gibi başlıklardan oluşmaktadır. Reform yönündeki sürecin başlatılacağı yönündeki açıklamanın ardından kral tarafından atanan 18 üyeli Anayasa Komisyonu, anayasal değişiklikleri içeren taslak anayasa üzerinde çalışmaya başlamış ve bir anayasa taslağı hazırlanmıştır. Bu taslak 1 Temmuz'da referandum ile kabul edilmiştir. Ancak komisyonun protestocular nezdinde meşruiyetleri sorunludur.

Reforma yönelik atılan adımların yanı sıra, Kral'ın, güvenlik güçleri ve yardımcı ekiplerin maaşlarına zam yapıldığını ve görevlilere lojman sağlanacağına yönelik çalışmalara başlayacaklarını hükümet aracılığı ile açıklaması ise eylemler konusunda takılan tavrın bir başka boyutunu göstermesi bakımından

önemlidir.⁷⁰ Libya, Mısır ve Tunus'ta bazı güvenlik güçleri ve askerlerin eylemlerde saf değiştirmesi ve kurumların liderlere verdikleri desteği çekmeleri, Kral VI Muhammed bu siyasetinde etkili olmuştur. Bu nedenle gerektiğinde eylemleri bastırabilmek için güvenlik güçlerinin sadakatini kendi yanında tutmaya özen göstermektedir.

Anayasal Referandum Süreci

Bu politik ortamda 15 Haziran günü taslak anayasa Kral VI Muhammed tarafından halka duyurulmuştur.⁷¹ Taslak anayasanın duyurulduğu bu tarihten referandumun yapıldığı 1 Temmuz'a kadar olan 15 günlük süreçte monarşi ve muhalifler farklı açılardan anayasa taslağını ele almış ve çalışmalar yürütmüşlerdir. 1 Temmuz 2011 tarihinde Fas tarihi açısından önemli bir dönüm noktası sayılabilecek anayasal referandum gerçekleştirilmiştir. Referandum öncesinde üç siyasi parti, bazı sendikalar ve 20 Şubat Hareketi boykot çağrısında bulunmuş ve sandıklara gitmeyeceklerini açıklamışlardır.⁷² Resmi olarak %73,46 katılımı ile gerçekleştirilen referandumda yeni anayasa %98,5 oyla kabul edilmiştir. Fas resmi otoritelerinin uzlaştığı ve açıklamalarında vurguladıkları nokta, seçime katılımın yüksek ve "evet" oylarının fazla olduğu yönündedir. Bu bağlamda referandum öncesinde devlete ait olan televizyon, radyo ve gazetelerde de yer aldığı şekliyle muhalif grupların azınlıkta kaldığı ve ülke istikrarını bozmayı hedefledikleri söylenmektedir. Sonuç olarak yeni anayasa resmi sonuçların açıklandığı 3 Temmuz'dan itibaren yürürlüğe girmiştir. Aynı gün Değişim için 20 Şubat Hareketi yeni anayasayı yasal olmadığı iddiası ile kabul etmeyeceklerini açıklamıştır.⁷³

Yeni Fas Anayasası ülkedeki muhalif grupların hareketliliğini sona erdirememiştir. Referandum sonuçlarının açıklanmasının ardından, Fas İnsan Hakları Derneği, Fas Adalet Gözlemcisi ve Değişim için 20 Şubat Hareketi gibi kuruluş ve hareketler seçimlere yönelik raporlar hazırlamış ve eleştirilerini

açıklamışlardır. Fas İnsan Hakları Derneği 12 Temmuz'da düzenlediği basın açıklamasında 1 Temmuz Referandumunu ile ilgili hazırladıkları raporu basına dağıtmışlardır. Raporu genel hatları ile referandum öncesi süreç, oy kullanma süreci ve anayasal reformun kapsamı konu edilmiş ve eleştirilmiştir. Eleştiriler arasında referandum öncesi süreçte devletin kamu kurumları, araçları ve ödeneklerini kullanarak süreci manipüle ettiği, televizyon, radyo ve gazete gibi araçların yanı sıra kamu yararı gütmesi ve apolitik olması gereken cami gibi kamu kurumlarında "evet" oyu verilmesi yönünde çalışmalar yürütüldüğü iddiası yer almaktadır. Fas İnsan Hakları Derneği gibi Fas Adalet Gözlemcisi de 1 Temmuz Referandumunu ile ilgili bir rapor hazırlamış ve benzer noktalara vurgu yaparak eleştiride bulunmuştur. Buna ek olarak rapor, Fas'ta kayıtlı 24 milyon seçmen olduğunu ancak referandumda sadece 13 milyon seçmene seçmen kartı dağıtıldığını iddia etmektedir. Bu iddiaya ek olarak oy kullanma süreci ile ilgili olarak da bazı usulsüzlükler olduğu da raporda yer almaktadır. Bu iddialar, Transparency International gibi önemli kuruluşların şeffaflık ve yolsuzluk konusunda Fas'a verdiği düşük puanlar ve 1 Temmuz Fas Referandumu'nda önemli uluslararası gözlemcilerin yer almaması ile birlikte değerlendirildiğinde Fas Monarşisi açısından daha önemli suçlamalar haline gelmektedir.

Yeni Fas Anayasası

Yeni Fas Anayasası, taslak olarak açıklandığı 15 Haziran tarihinden bugüne kadar hala tartışılmaya devam etmektedir. Kralın görev alanını daraltması hedeflenen anayasal reform sürecinin bir sonucu olan yeni anayasanın bu bağlamda değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu noktada yeni anayasanın getirdiği değişiklikleri incelemek faydalı olacaktır.

Öncelikle, yeni anayasa ile birlikte kralın statüsü "Devletin Yüksek Temsilcisi" ifadesi değiştirilerek "Halkın Yüksek Temsilcisi" olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliğin yanı sıra yasama alanında bazı yeni düzenlemeler

yapılmıştır. Kral, dini hukukun kaynağı olarak kalmaya devam ederken, parlamentonun kanun yapma yetkisi genişletilmiştir. Ancak kralın kanun hükmünde kararname yetkisi ve Hükümet Konseyi kararlarının tamamını veto etme yetkisi, parlamentonun yasama alanındaki faaliyetlerini monarşi lehine sınırlandırmaktadır. Ayrıca kabinede revizyon yapma, kabineyi fes etme ve olağanüstü hal ilan etme yetkilerine sahip olan kral, Hakimler Yüksek Yargı Kuruma, Hakimler Yüksek Kuruluna, Yüksek Güvenlik Konseyine başkanlık etmekte ve Kraliyet Silahlı Kuvvetleri Baş Komutanı unvanına sahiptir. Bazı değişikliklere rağmen kralı "İnancın Koruyucusu" olarak tanımlayan ve yetki alanını belirleyen madde anayasada bulunmaya devam etmektedir.

Anayasada Başbakanlık da yeniden tanımlanmış ve "Hükümet Başkanı" olarak yeniden isimlendirilmiştir. Bir ilk olarak Hükümet Başkanı sadece seçimle parlamentoya girmiş en yüksek oy alan partiden seçilecektir. Öte yandan, Hükümet Başkanı ile Kral arasındaki ilişki de kralın elinde bulundurduğu "atama ve görevden alma" gibi yetkileri nedeniyle muğlak görünmektedir. Yeni anayasaya göre Hükümet Başkanı'nın kabineyi ve valileri atama ve parlamentoyu dağıtma yetkileri bulunmakta, ancak parlamentoyu dağıtabilmesi için, kralın veto yetkisine sahip olduğu ve başkanlık ettiği Bakanlar Konseyi'nin onayını alması gerekmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Hükümet Başkanına yani Başbakanına ve yasama organına daha geniş yetki alanı tanınmış ise de görev ve yetki alanı kral tarafından belirleneceğinden çeşitli eleştirilere de neden olmaktadır.

Yeni anayasa yasama organı içerisinde de pek çok yeni düzenlemeyi beraberinde getirmiştir. Bu düzenlemelere göre, Temsilciler Meclisi'ne %20 onayı bulmak kaydıyla Tahkikat Komisyonu kurma yetkisi tanınmıştır. Kınama Kararı ve hükümetin düşürülmesi içinse parlamentonun %33'ün oyları gerekmektedir. Sonuç itibari ile meclisin 1/5 ile hükümete soruşturma açılabilme, 1/3 ile de kınama kararı

çıkarma ve hükümeti düşürebilme yolu açılmıştır. Kanun hükmünde kararname çıkarma, olağanüstü hal ilan etme, Hükümet Başkanını görevden alma, Hükümet Konseyi'nin aldığı kararları veto etme gibi önemli yetkileri elinde bulunduran "Halkın Yüksek Temsilcisi" kral ile yetkileri sınırlandırılabilen, veto edilebilen, fes edilebilen, istikrarsızlığa açık zayıf bir hükümet ve kabine yeni anayasadan çıkan sonuç gibi görünmektedir.

Yeni anayasa'daki bir diğer önemli gelişme ise Berberi (Amazigh) dilinin Arapça ile birlikte resmi dil olarak kabul edilmesidir. 20 Şubat'tan beri devam eden eylemlerde önemli bir talep olarak dile getirilen Berberilere eşit yurttaşlık haklarının tanınması bakımından önemli bir gelişme olarak görünmektedir. Ancak Kuzey Afrika ülkelerinde Berberi dilinin resmi dil olarak anayasada yer alması yeni bir olgu değildir. Cezayir Anayasası'nda uzun yıllardan beri Berberi dili resmi dil olarak yer almakta, ancak pratikteki sorunlar ve resmi ayrımcılık iddiaları sona erdirilememektedir.

25 Kasım Parlamento Seçimleri

Fas 25 Kasım'da yeni anayasanın kabul edilmesinin ardından ilk defa parlamento seçimlerine hazırlanmaktadır. Yeni Anayasanın ülkeye getirdiği değişikliklerinin büyük oranda test edileceği yeni kabinenin nasıl olacağı, seçim sonuçları ve seçime katılım bu nedenle önem arz etmektedir. Bugüne kadar Fas'ta gerçekleşen seçimlerde, rejim her seçim öncesi idari sınırları değiştirerek seçim sonuçlarını manipüle etmiştir. Buradaki temel amaç tek bir partinin parlamentoda yüksek çoğunluğu almaması idi.⁷⁴ Ancak yeni anayasa ile parlamento dengeleri zaten hassas ve istikrar sorunları ile kolay yüzleşecek bir yapıya getirildiği için bu seçimlerde bu yöntem uygulanmayabilir. Öte yandan Fas'ta parlamento seçimlerindeki seçmen katılımı, yerel seçimlerdekinden daha düşük düzeyde kalmıştır. 2011 Kasım seçimlerine de bu güne kadar 13,3 milyon seçmen kaydedilmiştir ki bu rakam 2007 seçimlerinden daha aşağıda bir seviyededir.

Şuana kadar Kasım 2011 seçimleri için üç seçim ittifakı kurulmuştur. Bunlar 1970'ten beri var olan geleneksel Kutla İttifakı, yeni kurulan Demokratlar İttifakı ve Merkez Partiler İttifakıdır. Kutla İttifakındaki partilerin liderlerinin Kral'a çok yakın isimler olduğu söylenmektedir. Seçimlerde adalet ve Kalkınma Partisi ile İstiklal Partilerinin çoğunluğu kazanacağı öngörülmektedir. Öte yandan parti programları önceki rejimlere nispeten büyük değişiklikler göstermemektedir.⁷⁵

Son olarak Kasım 2011 seçimlerinin ülkede bazı gruplar tarafından boykot edileceği düşünülmektedir. Değişim için 20 Şubat Hareketi, referandumda olduğu gibi parlamento seçimlerinde de boykot çağrılarının başını çekmektedir.⁷⁶ Öte yandan Arap dünyasında seçim boykotları siyasi anlamda otoritelerin meşruiyet sorunu haline getirilmemekte ve kale alınmamaktadır. Referandum boykotu da bu kadere paylaştırmıştır. Kasım 2011 boykotunun da benzer kadere paylaşılabileceği düşünülebilir. Ayrıca, Yurtdışında yaşayan Faslılar da kendilerine siyasal temsile katılım noktasında hak verilmediğinden dolayı seçimleri eleştirmektedirler. Diğer yandan seçimleri eleştiren kesimler Kralın yetkilerinin sınırlandırılmasından ve Krallık sisteminin seçimlerden sonra sürdürülecek olmasını eleştirmektedirler. Muhalif kesimlere göre yasama gücünü elinde tutan Kral VI. Muhammed seçimlerin ardından da yasama yetkilerini elinde tutmayı sürdürecektir. Bundan dolayı seçimle işbaşına gelecek olan Parlamentonun Fas'a demokrasi getirmekten uzak olacağını ileri sürmektedirler.⁷⁷

Sonuç

Protesto gösterilerinde polisin şiddet kullanımının yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Öte yandan kullanılan şiddetin artması ile protesto gösterilerin daha sık aralıklarla organize edilmesi arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Monarşinin eylemciler üzerinde daha fazla şiddet kullanması, eylemcilerin daha çok eylem yapmasını sağlamaktadır. Bu du-

rum beraberinde eylemcilerin ve eyleme katılmayanların radikalleşme ihtimalini de beraberinde getirmektedir. Değişim için 20 Şubat Hareketi, monarşiyi hedef almadıklarını ve talepleri doğrultusunda reformlar talep ettiklerini resmi sitelerinden duyurmuşlardır.⁷⁸ Bugüne kadar gerçekleştirilen eylemlerde monarşiyi hedef almamıştır. Ancak şiddetin artması, tutuklamaların, yaralı ve can kayıplarının artması, genç, yaşlı, çocuk ve kadınlara karşı gerçekleştirilen polis şiddetinin internet aracılığı ile hızlı bir şekilde dağılması ve tutukluluk sürecinde işkence yapıldığına dair iddiaların daha sık gündeme getirilmesi sürecin reform yanlısı niteliğini devrim yanlısı vurgulara dönüştürme potansiyelini güçlendirmektedir. Bu duruma karşılık, ülke ekonomisinin daha da kötü bir durum içine sürükleneceği vurgusunun sık sık bakanlar ve Fas yetkilileri tarafından dile getirilmesi ve eylemlerin ülke istikrarının tehlikeye soktuğuna dair yapılan açıklamalar, Kral'a sadık kesimlerin de eylemciler aleyhine radikalleşmesini sağlayabilir. Tahrir Meydanında rejim yanlısı grupların gerçekleştirdiği saldırılar hatırlandığında bu ihtimal uzak görünmemektedir.

Ayrıca, siyasi partilerin her ne kadar bir kısmı değişim yanlısı genç hareketi desteklediklerini açıklasalar da arka planda kalmaktan kurtulamamışlardır. Siyasi partilerin bu durumu, "kralın muhalefeti" şeklindeki algıyı daha da güçlendirmiş gibi görünmektedir. Özellikle 1 Temmuz'da gerçekleştirilen Anayasal Değişiklik Referandumu konusunda net bir tavır takınamamaları ve protesto gösterilerinde inisiyatif kazanamamaları, bu algının pekişmesini sağlamaktadır.⁷⁹ Siyasi partilerden ve monarşiden umudunu yitiren gençler, işsizler ve reform yanlıları sokak eylemlerine kanalize olmaktadır. Libya, Suriye ve Yemen'de şiddet kullanımı kitleleri radikalleştirmiştir. Bu durum Fas için de hesaba katılmalıdır. Her ne kadar bugüne kadar kitleler şiddete yönel-

memiş olsalar da, Tangier ve Marakeş gibi ülkenin ekonomik anlamda daha geri kalmış bölgelerinde protesto gösterilerinin şiddet içerikli hale gelmesi bu potansiyeli göstermesi açısından önemlidir. Nüfus artış oranlarının yüksek ve ekonomik dağılımın eşitsiz olduğu bu iki yerleşimdeki durumun ülke geneline yayılma potansiyel düşük de olsa bulunmaktadır.

Tunus ve Mısır gibi ülkelerin ardından daha sınırlı bir şekilde de olsa silahsız ve barışçıl halk eylemleri ile karşı karşıya kalan Fas'ta değişim Kuzey Afrika ve Ortadoğu bölgesi için kuşkusuz büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle de Fas'ta yaşanan ve bölgesel anlamda örnek olarak gösterilebilecek anayasal reform sürecinin pek çok açıdan ele alınması gerekmektedir. Suriye ve Libya'daki sıcak gelişmelerin gölgesinde kalan Fas'taki gelişmeler ve eylemler 25 Kasım 2011 tarihinde gerçekleştirilmesi planlanan parlamento seçimleri ve sonrasında ortaya çıkacak siyasi sistem ile birlikte ele alınmalıdır. Fas Monarşisi'nin anayasal reform yolunda attığı adımlar ve yaptığı yapısal değişiklikler temel eleştirilere rağmen değişim yönünde alınmış bir inisiyatif olarak değerlendirilebilir. Ancak Biat Günü gibi monarşi ve muhafazakarlar için önemli bir törenin yapıldığı gün ülkenin önemli merkezlerinde eylemler düzenlenmesi de muhalefetin varlığı açısından dikkatlerden kaçmaması gereken bir hususu oluşturmaktadır. Muhalif grupların sayıca az olduğu gerçeği ile birlikte Fas monarşisinin daha sembolik bir kuruma dönüştürülmesi yönündeki söylemin ortaya çıkmış olması, toplumsal anlamda reddedilemeyecek yeni ve Fas için önemli bir anlayışı temsil etmektedir. Yeni anayasanın getirdiği siyasal sistem ile talep edilen İngiliz monarşisi tarzı sistem arasında şimdilik oldukça büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılığın Fas siyasi hayatındaki karşılığı ise ancak zamanla ortaya çıkacak gibi görünmektedir.

DİPNOTLAR

- 1 Moroccan teachers to strike after violent protests, Reuters, <http://af.reuters.com/article/moroccoNews/idAFLDE-72R16E20110328>
- 2 Thousands demonstrate in Morocco for rights, justice, Africa Review, http://www.africareview.com/News/-/979180/1138072/-/hps006z/-/ ; newshourly.net/africa/news_1280923.html ;
- 3 Après occupation du siège du CNDH, les chômeurs obtiennent le dialogue, Lakome, <http://fr.lakome.com/politique/42-actualites-politique/307-les-chomeurs-obtiennent-le-dialogue-avec-le-premier-ministre.html>
- 4 1Thayer Watkin, The Political and Economic History of Morocco , <http://www.sjsu.edu/faculty/watkins/morocco.htm>,(18-05-2011)
- 5 David Robinson, *Muslim Societies in African History*, West Nyack, NY, USA: Cambridge University Press, 2004. s 91.
- 6 Watkin, The Political... a.g.e.
- 7 Hekimoğlu İsmail, *İslam Tarihi Ansiklopedisi*, Feza Gazetecilik A.Ş., 2001,s 250
- 8 Watkin, The Political... a.g.e
- 9 Robinson, Muslim...a.g.e, s 93.
- 10 M. Ahmet Varol, Fas, <http://www.enfal.de/fas.htm>,2011-05-18
- 11 Fas Hakkında Ansiklopedik bilgi, <http://www.turkcebilgi.com/fas/ansiklopedi,2011-05-19>
- 12 İsmail, İslam Tarihi... S 251
- 13 Fas, <http://data.worldbank.org/country/morocco>
- 14 A.g.e.
- 15 Morocco Unemployment Rate, http://www.indexmundi.com/morocco/unemployment_rate.html,(2011-05-19)
- 16 Background Note: Morocco, 20.04.2011, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5431.htm>,19.05.2011
- 17 Guilain P. Denoeux, "Corruption In Morocco: Old Forces, New Dynamics And A Way Forward, Middle East Policy", Vol. Xiv, No. 4, Winter 2007, s 136-137
- 18 Morocco Country Profile,29 Nisan 2011, http://www.bbc.co.uk/2/hi/africa/country_profiles/791867.stm, (20.05.2011)
- 19 A.g.e.
- 20 Morocco Hakkında, Fas (Morocco), Morocco Resimleri,20.05.2008, <http://www.baktabul.net/dunyadaki-guzellikler/104175-morocco-hakkında-fas-morocco-morocco-resimleri.html>, (15.05.2011)
- 21 Backgraound...,a.g.e., (08.07.2011)
- 22 Watkin,The Politikal...a.g.e.
- 23 Mohamed Daadaoui, "Rituals of Power and Political Parties inMorocco: Limited Elections as Positional Strategies",Mart 2010,Middle Eastern Studies,Vol. 46, No. 2,S 195-213
Mohamed Daadaoui, "Rituals of Power and Political Parties inMorocco: Limited Elections as Positional Strategies",Mart 2010,Middle Eastern Studies,Vol. 46, No. 2,S 195-213
- 24 A.g.e.
- 25 Wikileaks:Moroccan Royal Accused of Corruption, <http://www.crethiplethi.com/wikileaks-moroccan-royals-accused-of-corruption/usa/2011>, (2011-05-19)
- 26 Denoeux, "Corruption...",a.g.e.
- 27 Welcome To The Business Anti-Corruption Portal, <http://www.business-anti-corruption.com/>, 2011-05-20
- 28 Denoeux, "Corruption...", a.g.e.
- 29 Karen Polak, "Tolerance education in Morocco. 'Anne Frank: A History forToday': learning about our past – contributing to our future" , Intercultural EducationVol. 21, Suppl. No. S1, 2010, S51-59
- 30 Background..., A.g.e., (08.07.2011)
- 31 François Soudan, "Islamist Movements in Morocco", Jeune Afrique L'Intelligent , (independent newsmagazine), Paris, France, Aug.12-25, 2002, <http://www.worldpress.org/Mideast/752.cfm>
- 32 Amr Hamzawy, The 2007 Moroccan Parliamentary Elections Results and Implications, 11.09. 2007 http://www.carnegieendowment.org/files/moroccan_parliamentary_elections_final.pdf
- 33 Anouar Boukhars, "The Origins of Military and Salafism in Morocco",17.06.2005,www.Januestow.org
- 34 Morocco boosts 2011 subsidies amid regional unrest, Reuters, <http://www.reuters.com/article/2011/02/15/morocco-subsidies-idUSLDE71E1FZ20110215>
- 35 Morocco Campaign, <http://www.youtube.com/watch?v=S0f6FSB7gxQ>
- 36 Maroc : Désinformation autour des manifestations du 20 février, Yabiladi, <http://www.yabiladi.com/articles/details/4628/maroc-desinformation-autour-manifestations-fevrier.html>

- 37 Morocco Joins in, Defying Predictions, The Wall Street Journal, http://online.wsj.com/article/SB10001424052748703498804576156180408970252.html?mod=googlenews_wsj ; ندوة حركة ٢٠ فبراير , http://www.youtube.com/watch?v=4BbIQsv-DE&feature=channel_video_title,
- 38 Maroc- manifestation dispersée avec fermeté lundi à Rabat, <http://www.youtube.com/watch?v=Dfbloa3-JUg> ; Casablanca catches protest fever, <http://www.news.com.au/world/at-reform-rally-in-morocco/story-fn6sb9br-1226012647707#ixzz1F6Nhskgs> .
- 39 King says not giving in to 'demagoguery', Los Angeles Times, <http://latimesblogs.latimes.com/babylonbeyond/2011/02/morocco-king-says-not-giving-in-to-demagoguery.html> .
- 40 استقبال أعضاء اللجنة الاستشارية لمراجعة الدستور , <http://www.youtube.com/watch?v=3Oa8qjxKTX8>
- 41 Mouvement Jeunes 9 Mars, <http://www.facebook.com/MJ9Mars?sk=wall> .
- 42 Police violence reaching new levels in Morocco with Sunday beatings, CNN, <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/africa/05/30/morocco.protests.violence/>
- 43 CNN, Police violence reaching new levels in Morocco with Sunday beatings, [http://edition.cnn.com/2011/WORLD/africa/05/30/morocco.protests.violence/Morocco police use truncheons to break up protest](http://edition.cnn.com/2011/WORLD/africa/05/30/morocco.protests.violence/Morocco%20police%20use%20truncheons%20to%20break%20up%20protest), Al Ahram, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/2/8/13250/World/Region/Morocco-police-use-truncheons-to-break-up-protest.aspx>
- 44 Moroccan teachers to strike after violent protests, Reuters, <http://af.reuters.com/article/moroccoNews/idAFLDE72R16E20110328>
- 45 Thousands demonstrate in Morocco for rights, justice, Africa Review, <http://www.africareview.com/News/-/979180/1138072/-/hps006z/-/> ; newshourly.net/africa/news_1280923.html ;
- 46 Après occupation du siège du CNDH, les chômeurs obtiennent le dialogue, Lakome, <http://fr.lakome.com/politique/42-actualites-politique/307-les-chomeurs-obtiennent-le-dialogue-avec-le-premier-ministre.html>
- 47 Amnesty International, <http://www.amnesty.org/en/news-and-updates/morocco-urged-end-violent-crackdown-protests-2011-06-02> ; <http://www.amnesty.org/en/library/info/MDE29/006/2011/en>
- 48 Moroccan wounded in pro-reform demonstrations dies from his wounds, say activists, Washington Post, http://www.washingtonpost.com/world/moroccan-wounded-in-pro-reform-demonstrations-dies-from-his-wounds-say-activists/2011/06/02/AG5SkUHH_story.html
- 49 Up to 60,000 protesters march in Morocco, UPI, http://www.upi.com/Top_News/World-News/2011/06/06/Up-to-60000-protesters-march-in-Morocco/UPI-24741307361952/?spt=hs&or=tn
- 50 Moroccans protest to free two unfairly arrested Feb20 demonstrators, <http://www.youtube.com/watch?v=47KCsnl8gNU>
- 51 Morocco Protest Watch, Facebook, <http://www.facebook.com/MoroccoProtest>
- 52 Moroccans stage peaceful pro-democracy protests, AFP, <http://www.google.com/hostednews/afp/article/ALeqM5jLVsfu60TI8Ev8KIOaNQdZgp5uNw?docId=CNG.f9dc8540002b694b3f07a574f74a6ed3.ce1> ; Protesters demand reform in Morocco, Al Jazeera, <http://www.aljazeera.com/video/africa/2011/04/201142512013759717.html>
- 53 Moroccons For Change, <http://morocconsforchange.com> ; Arab Uprisings: What the February 20 Protests Tell Us About Morocco, The Nation, <http://www.thenation.com/blog/158670/arab-uprisings-what-february-20-protests-tell-us-about-morocco> .
- 54 Country Backgrounder series,morocco, <http://www.pomed.org/docs,2011-05-22>
- 55 "Soudan,"Islamist...", a.g.e.
- 56 "Country...", a.g.e.
- 57 Soudan,"Islamist...", a.g.e
- 58 Chris Zambelis,"Terrorism Focus", June 6,206, volum 3,issue 22
- 59 Djamel Belyachi,Morocco's Al Adl wal Ihsan: The King's Islamist canker,10 september 2010, <http://www.afrik-news.com/article18221.html>, (22.05.2011)
- 60 Carnegie Institute, "Morocco: From Top-Down Reform To Democratic Transition?", syf.16.
- 61 Carnegie, a.g.e., syf. 16.
- 62 PJD Leader quit parliament, <http://www.zawya.com/marketing.cfm?zp&p=/story.cfm/sidZAWYA20100630042637?cc> .
- 63 Mohammed Darif, Prospects for change in the Kingdom of Morocco, Al Jazeera Center for Studies, 2011, syf. 2.
- 64 The Constitution, <http://www.moroccoembassyin.org/constitution.html>, 08.07.2011
- 65 Karen,"Tolerance...",a.g.e.
- 66 Denoeux, "Corruption...",a.g.e.
- 67 Louisa Dris-Aït-Hamadouchea and Yahia Zoubirb," Th e Maghreb: Social, Political, and Economic Developments
- 68 Sami Zemni and Koenraad Bogaert, "Morocco And The Mirages Of Democracy And Good Governance", UNISCI Discussion Papers, N° 12 (Octubre / October 2006) ,ISSN 1696-2206,S 110-111, 08.07.2011

- 69 Public Anti-Corruption Initiatives, <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/middle-east-north-africa/morocco,2011>
- 70 Morocco promises auxiliary forces pay rise-minister, AlertNet, <http://www.trust.org/alertnet/news/morocco-promises-auxiliary-forces-pay-rise-minister/>
- 71 Morocco's King Mohammed unveils constitutional reforms, BBC News, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13816974>
- 72 Morocco's young activists urge referendum boycott, AFP, <http://www.google.com/hostednews/afp/article/ALeqM5ix4tGLXahNpBTwwUH7l38WbDd0SQ?docId=CNG.b7112f145bbe0bf272c165231e8d14d5.6b1>
- 73 Morocco for Change, <http://moroccansforchange.com>
- 74 Brookings Institute, *The Democratization Process in Morocco*, syf. 14.
- 75 Morocco's New Constitution and Upcoming General Elections, Morocco Board, <http://www.moroccoboard.com/viewpoint/122-dr-hussein-ben-kirat-/5489-moroccos-new-constitution-and-the-prospects-of-nov-25-2011-general-elections>
- 76 Moroccan activists call for election boycott, AFP, <http://www.google.com/hostednews/ap/article/ALeqM5iaj2RO1q0MIu4SH6YX3ND0vPEJ2g?docId=5bbc3e55e0a043118a3e4b11d2d05288>
- 77 *Al Arabiya News*, "Calls for boycott threaten Morocco's upcoming elections", 15 November 2011, <http://www.al-abiya.net/articles/2011/11/15/177330.html>
- 78 Moroccons for Change, <http://moroccansforchange.com>
- 79 Morocco: On Boykotting Referandum for Constitution, <http://www.moroccoboard.com/viewpoint/124/5257>

AKADEMİK KADRO

Hasan Kanbolat	ORSAM Başkanı
Prof. Dr. Hayati Aktaş	ORSAM Trabzon Temsilcisi, KTÜ Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Doç. Dr. Veysel Ayhan	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Tarık Oğuzlu	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Şahin	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Harun Öztürkler	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu Ekonomileri - Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem Tür	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - ODTÜ
Habib Hürmüzlü	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu
Yrd. Doç. Dr. Serhat Erkmen	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Neslihan Keşver Çevik	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu
Dr. Didem Danış	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Galatasaray Üniversitesi
Dr. Jale Nur Ece	ORSAM Danışmanı, Deniz Emniyeti ve Güvenliği
Dr. İlyas Kamalov	ORSAM Danışmanı, Avrasya
Dr. Yaşar Sarı	ORSAM Danışmanı, Avrasya – ORSAM Bişkek Temsilcisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniv.
Dr. Bayram Sinkaya	ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Atatürk Üniversitesi
Dr. Süreyya Yiğit	ORSAM Danışmanı, Avrasya
Av. Aslıhan Erbaş Açık	ORSAM Danışmanı, Enerji-Deniz Hukuku
Volkan Çakır	ORSAM Danışmanı, Afrika - ORSAM Antananarivo (Madagaskar) Temsilcisi
Bilgay Duman	ORSAM Uzmanı, Ortadoğu
Oğün Duru	ORSAM Yönetici Editörü
Noyan Gürel	ORSAM İzmir Temsilcisi
Selen Tonkuş Kareem	ORSAM Erbil (Irak) Temsilcisi
Oytun Orhan	ORSAM Uzmanı, Ortadoğu
Sercan Doğan	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Nebahat Tanriverdi	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Uğur Çil	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Nazlı Ayhan	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu & Projeler
Leyla Melike Koçgündüz	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu & Projeler
Göknül Erbaş	ORSAM Uzman Yardımcısı, Karadeniz
Aslı Değirmenci	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Jubjana Vila	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu
Mavjuda Akramova	ORSAM Uzman Yardımcısı, Ortadoğu

ORSAM Su Araştırmaları Programı

Dr. Tuğba Evrim Maden	ORSAM Su Araştırmaları Programı Hidropolitik Uzmanı
Dr. Seyfi Kılıç	ORSAM Su Araştırmaları Programı Hidropolitik Uzmanı
Kamil Erdem Güler	ORSAM Uzman Yardımcısı, ORSAM Su Araştırmaları Programı
Çağlayan Arslan	ORSAM Uzman Yardımcısı, ORSAM Su Araştırmaları Programı

ORSAM DANIŞMA KURULU

Dr. İsmet Abdülmecid	Irak Danıştay Eski Başkanı
Prof. Dr. Hayati Aktaş	ORSAM Trabzon Temsilcisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Hasan Alsancak	BP & BTC Türkiye, Enerji Güvenliği Direktörü
Prof. Dr. Meliha Benli Altunışık	ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Ahat Andican	Devlet Eski Bakanı, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Dorayd A. Noori	Irak'ın Ankara Büyükelçiliği Kültür Müsteşarı Yardımcısı
Prof. Dr. Tayyar Arı	Uludağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Prof. Dr. Ali Arslan	İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü
Başar Ay	Türkiye Tekstil Sanayi İşveren Sendikası Genel Sekreteri
Prof. Dr. Mustafa Aydın	Kadir Has Üniversitesi Rektörü
Doç. Dr. Ersel Aydınli	Bilkent Üniversitesi Rektör Yardımcısı & Fulbright Genel Sekreteri
Doç. Dr. Veysel Ayhan	ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Prof. Dr. Hüseyin Bağcı	ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
İtir Bağdadi	İzmir Ekonomi Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Uluslararası İlişkiler ve Avrupa Birliği Bölümü
Prof. Dr. İdris Bal	TBMM 24. Dönem Milletvekili
Yrd. Doç. Dr. Ersan Başar	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölüm Başkanı
Kemal Beyatlı	Irak Türkmen Basın Konseyi Başkanı
Barbaros Binicioğlu	Ortadoğu Danışmanı
Prof. Dr. Ali Birinci	Polis Akademisi Öğretim Üyesi
Doç. Dr. Mustafa Budak	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı
E. Hava Orgeneral Ergin Celasin	23. Hava Kuvvetleri Komutanı
Volkan Çakır	ORSAM Danışmanı, Afrika
Doç. Dr. Mitat Çelikpala	Kadir Has Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya	İstanbul Şehir Üniversitesi Rektörü
Dr. Didem Danış	ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
Prof. Dr. Volkan Ediger	İzmir Ekonomi Üniversitesi, Ekonomi Bölümü
Prof. Dr. Cezmi Eraslan	Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı
Prof. Dr. Çağrı Erhan	Ankara Üniversitesi ATAUM Müdürü, SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
Yrd. Doç. Dr. Serhat Erkmen	ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Ahi Evran Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
Dr. Amer Hasan Fayyadh	Bağdat Üniversitesi, Siyaset Bilimi Fakültesi Dekanı
Av. Aslıhan Erbaş Açık	ORSAM Danışmanı, Enerji-Deniz Hukuku

Cevat Gök
 Mete Göknel
 Osman Göksel
 Timur Göksel
 Prof. Dr. Muhamad Al Hamdani
 Habib Hürmüzlü
 Numan Hazar
 Doç. Dr. Pınar İpek
 Dr. Tuğrul İsmail
 Dr. İlyas Kamalov
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar
 Doç. Dr. Şenol Kantarcı
 Selçuk Karaçay
 Doç. Dr. Nilüfer Karacasulu
 Prof. Dr. M. Lütfullah Karaman
 Yrd. Doç. Dr. Şaban Kardaş
 Doç. Dr. Elif Hatun Kılıçbeyli
 Prof. Dr. Aleksandr Knyazev
 Prof. Dr. Erol Kurubaş
 Prof. Dr. Talip Küçükcan
 Arslan Kaya
 Dr. Hicran Kazancı
 İzzettin Kerküklü
 Prof. Dr. Mustafa Kibaroglu
 Prof. Dr. Mosa Aziz Al Mosawa
 Prof. Dr. Mahir Nakip
 Doç. Dr. Tarık Oğuzlu
 Prof. Dr. Çınar Özen
 Murat Özçelik
 Doç. Dr. Harun Öztürkler
 Dr. Bahadır Pehlivanlı
 Prof. Dr. Victor Panin
 Doç. Dr. Fırat Purtaş
 Prof. Dr. Suphi Saatçi
 Dr. Yaşar Sarı
 Ersan Sarıkaya
 Dr. Bayram Sinkaya
 Doç. Dr. İbrahim Sirkeci
 Dr. Aleksandr Sotnichenko
 Zaher Sultan
 Dr. Irina Svistunova
 Doç. Dr. Mehmet Şahin
 Prof. Dr. Türel Yılmaz Şahin
 Mehmet Şüküroğlu
 Doç. Dr. Oktay Tanrısever
 Prof. Dr. Erol Taymaz
 Prof. Dr. Sabri Tekir
 Dr. Gönül Tol
 Doç. Dr. Özlem Tür
 M. Ragıp Vural
 Dr. Ermanno Visintainer
 Dr. Umut Uzer
 Prof. Dr. Vatanyar Yagya
 Dr. Süreyya Yiğit

Irak El Fırat TV Türkiye Müdürü
 BOTAŞ Eski Genel Müdürü
 BTC ve NABUCCO Koordinatörü
 Beyrut Amerikan Üniversitesi Öğretim Üyesi
 Irak'ın Ankara Büyükelçiliği Kültür Müsteşarı
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı
 Emekli Büyükelçi
 Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 ORSAM Avrasya Danışmanı
 Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Vodafone Genel Müdür Yardımcısı (Türkiye)
 Dokuz Eylül Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Fatih Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Çukurova Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 Rus-Slav Üniversitesi (Bişkek, Kırgızistan)
 Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Müdürü
 KPMG, Yeminli Mali Müşavir
 Irak Türkmen Cephesi Türkiye Temsilcisi
 Kerkük Vakfı Başkanı
 Okan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı
 Bağdat Üniversitesi Rektörü
 Erciyes Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi
 ORSAM Danışmanı, Ortadoğu - Bilkent Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi, SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Türkiye Cumhuriyeti Bağdat Büyükelçisi
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisat Bölümü
 TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Pyatigorsk Üniversitesi (Pyatigorsk, Rusya)
 Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı
 Kerkük Vakfı Genel Sekreteri
 ORSAM Danışmanı, Avrasya – ORSAM Bişkek Temsilcisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniv.
 Türkmeneli TV – (Kerkük, Irak)
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Atatürk Üniversitesi
 Regent's College (Londra, Birleşik Krallık)
 St. Petersburg Üniversitesi (Rusya Federasyonu)
 Lübnan Türk Cemiyeti Başkanı
 Rusya Strateji Araştırmaları Merkezi, Türkiye-Ortadoğu Araştırmaları Masası Uzmanı
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Gazi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 Enerji Uzmanı
 ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 ODTÜ, Kuzey Kıbrıs Kampusü Rektör Yardımcısı (KKTC)
 İzmir Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dekanı
 Middle East Institute Türkiye Çalışmaları Direktörü (ABD)
 ORSAM Ortadoğu Danışmanı, ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü
 2023 Dergisi Yayın Koordinatörü
 Vox Populi Direktörü (Roma-İtalya)
 İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
 St. Petersburg Şehir Parlamentosu Milletvekili, St. Petersburg Üniversitesi (Rusya Federasyonu)
 ORSAM Avrasya Danışmanı

ORTADOĞU ETÜTLERİ YAYIN KURULU

Meliha Benli Altunışık
 Bülent Aras
 Tayyar Arı
 İlker Aytürk
 Recep Boztemur
 Katerina Dalacoura
 F. Gregory Gause
 Fawaz Gerges
 Ahmet K. Han
 Raymond Hinnebusch
 Rosemary Hollis
 Bahgat Korany
 Peter Mandaville
 Emma Murphy

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
 Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı
 Uludağ Üniversitesi
 Bilkent Üniversitesi
 Orta Doğu Teknik Üniversitesi
 Londra Ekonomi Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 Vermont Üniversitesi (ABD)
 Londra Ekonomi Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 Kadir Has Üniversitesi
 St. Andrews Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 City Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 Durham Üniversitesi (Birleşik Krallık)
 George Mason Üniversitesi (ABD)
 Durham Üniversitesi (Birleşik Krallık)

ORTADOĞU ANALİZ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Meliha Benli Altunışık
 Hasan Kanbolat
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar
 Yrd. Doç. Dr. Serhat Erkmen

ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
 ORSAM Başkanı
 Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
 ORSAM Danışmanı, Ahi Evran Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı

MithatpaŐa Caddesi 46/6 Kızılay-ANKARA
Tel: 0 (312) 430 26 09 Fax: 0 (312) 430 39 48
www.orsam.org.tr, orsam@orsam.org.tr